

Strategie adekvátního řešení překladu sociokulturních specifik textu

Příspěvek k mezikulturní komunikaci

— Raija Hauck – Zbyněk Fišer —

Vymezení problému

V příspěvku se zabýváme prózou, již lze v českém literárním kontextu vnímat jako svým způsobem okrajovou či exkluzivní. Text Jiřího Kratochvila „Deníček“ z povídkového cyklu *Má láska, Postmoderno* (1994) je postmoderní povídka s řadou sociokulturních specifik. Klademe si otázku, zda lze takový literárněesteticky komplikovaný text adekvátně přeložit do cizího jazyka, aby úspěšně předal své literární poselství. Chceme zjistit, jak je exkluzivní literární text schopen reprezentovat českou literaturu v cizím kontextu, co může jeho překlad vypovídat o výchozí kultuře a literatuře, jaká poselství může translát přinášet čtenářům v přijímající kultuře. Náš translátologický pohled je zaměřen na hledání způsobů, jak budoucí překladatele naučit zacházet s texty tohoto typu. Ukázky vycházejí z cvičných studentských překladů do různých evropských jazyků (rukopisy nejsou stránkovány).

Povídka současného spisovatele Jiřího Kratochvila „Deníček“ je dvoustránkový text s typickými postmoderními rysy. Soubor obsahuje 37 povídek, z nichž část tvoří variace cizích látek (např. „Vetřelec 4“,

„Šlěpěj 3“) a část variuje malé literární žánry (např. „Balada z mlhy“, „Milostná píseň“, „Pohádka o stigmatu“). Základním rysem povídek je tedy nápadná intertextualita. Literární poselství textu je rozprostřeno do několika významových rovin, hierarchicky uspořádaných na ose abstraktnosti, respektive metaforičnosti. Prvním strategickým rozhodnutím překladatele, který zná konkrétní překladovou zakázku, je předpřekladová analýza textu. Než se rozhodne *jak*, musí vědět, *co* bude překladatelsky řešit.¹

Vyprávění bezejmenné protagonistky povídky „Deníček“ začíná líčením epizody z dětství, kdy s rodiči ze strachu před prozrazením snědla svého bratra, pronásledovaného státní bezpečností. Když se maminka zbláznila, snědli s tatínkem maminku, aby někoho neprozradila; pak přišel na řadu tatínek a pak už holčička nedokázala jíst nic jiného, takže si postupně zvala příbuzenstvo a nakonec snědla všechny lidi ve své zemi. Z holčičky se nakonec stává hladová a vyčerpaná stařenka; když zjistí, že „celá [...] země byla už dočista vyjedená a vylízaná“ (Kratochvíl 1994: 55), dostane nápad, že potravou by mohla být nějaká cizí armáda. Napíše tedy dopis a v závěru povídky dychtivě čeká, kdy boubelatí vojákci přijedou. Zápis v deníčku končí výrazem nejvyšší rozmrzelosti, dokonce se protagonistka na očekávanou armádu obrací rusky: „Však pověz, co se s nimi stalo, Deníčku? Proč ty mrchy ještě nejedou? Gdě vy, molodci, sokrovišče duši mojej, prelestnaja i krasivaja armija?“ (ibid.: 56).

Žánrová charakteristika a stylistická interpretace textu

Na mnohoznačném sémantickém výkladu povídky se podílí míšení stylových a žánrových příznaků a pestrost motivů. Toto míšení však není cílem. Povídka není pouze parodií na pubertální dívčí deníčky, literární hrou na pomezí vzpomínky, zpovědi a hororu, či jen fantasmagorickým přiznáním patologické osobnosti. Pozornému čtenáři neunikne, že příběh skrývá i motivy, které lze interpretovat jako aluze na historické události v Československu před 21. srpnem 1968. V tomto případě se „Deníček“ stává apokryfem o tzv. zvacím dopise sovětskému polit-

1 Autora a dobu nelze při předpřekladové interpretaci opomenout. Informace o autorovi a celku jeho díla lze podle typu cílového média připojit k publikovanému překladu, podílejí se tak na čtenářské recepci a porozumění. Informace mohou suplovat to, co čtenář nepochopí z textu. Tradičně však upřednostňujeme transláty, které literárněestetické poselství přinášejí již samy v sobě, bez metatextových doplňků (srov. Hauck 2008).

byru, na jehož základě údajně sovětská vláda vyslala 20. srpna 1968 do Československa sovětskou armádu.²

Literární exkluzivitu povídky je dosaženo výběrem látky a motivů i jejich literárním zpracováním. Rychlá střídání emocí vyžadují stylově ambivalentní prostředky. Poetismy se v textu setkávají s hrubými výrazy („tatínek [...] pochopil, že mu jde o kejhák“), hravost proniká do frazeologických variací („zdi mají ouška, [...] zvláště u nás v domečku“), zjemňování imitující infantilitu dětského vyjadřování je nápadně přebujelé („Čekala jsem, ale nikdo nezazvonil, ani lehounce čumáčkem netukl do zvonečku, přestože jsem byla hodňoučká a trpělivoučká“ – *ibid.*: 55). Text se nakonec vlivem stylové hyperbolizace stává parodií na dívčí deník, poetické obrazy působí vedle popisované skutečnosti absurdně, ze vzpomínky na dětství se stává horor. Vulgarismy odhalují zhrubělost vypravěčky, její pravou, drsnou podstatu. V „Deníčku“ se na vytvoření obrazu lstivé a nebezpečné figury podílejí i stylové prostředky ruštiny. Armáda je nazývána synonymně jako přenádherná a krásná: „prelestnaja i krasivaja armija“. Ruská věta je přehnaně, vmlouvavě mazlivá, což působí po hrubém zvolání falešně. Kumulace ambivalentně příznakových stylových prostředků a postupů doprovází postmoderní žánrovou synkrezi a polysémantičnost.

Literárněsémantická interpretace

Kratochvilův „Deníček“ interpretují mnozí studenti v našich seminářích jako metaforický text o utrpení lidí ve válkou zmítaných nebo válkou poznamenaných zemích, jako text o hrůzném devaluaci lidských hodnot, o vymizení úcty mezi lidmi, nebo jako text o strachu, bídě a nouzi, které člověka dehumanizují. Podle nich není pro mladého čtenáře důležité, zda si příběh časově a místně lokalizuje do Československa padesátých a šedesátých let 20. století, nýbrž poselství je platné obecně. Při takové interpretaci ponechává čtenář stranou skutečnost, že ruština v poslední větě na něco odkazuje. Čtenář, který nezná novodobou historii střední Evropy, nemusí chápat ruštinu jako narážku, která příběh časově a místně lokalizuje. Totéž se může stát i překladateli – ovšem vnímavý překladatel bude o významu ruštiny v textu přemýšlet.

2 Při zevrubnější analýze se nabízejí ještě další interpretace: psychoanalyticko-psychiatrickou interpretaci motivu „kanibalství“ provedl např. J. Kratochvil ve vlastní rozhlasové dramatičtaci povídky pod názvem „Znáte to“ (Kratochvil 1997).

Kognitivněsémantická interpretace pointy

Povídka končí jinojazyčným zvoláním. Podle toho, zda je čtenář schopen rozpoznat ruštinu, případně jak dobře jí porozumí, bude s to interpretovat pointu textu. Pokud čtenář nerozpozná jazyk závěrečné věty, nebude obsahu rozumět a bude ji vnímat jako zobecnující cizojazyčný citát (například by zde mohlo zaznít: *Alea iacta est!*, *Cherchez la femme!*, *Mehr Licht!*). Podle tohoto intertextuálního komunikačního vzoru by čtenář závěrečnou cizojazyčnou větu mohl interpretovat jako důraznou emocionální tečku ve smyslu „Tak to je a basta fidli!“ Větu pak není třeba sémanticky luštit. — Druhou možností je, že čtenář ruštinu rozpozná, ale neumí ji. Cizojazyčná věta signalizuje ztrátu sebekontroly, kdy vyhladovělá holčička přestává ovládat své emoce a spontánně promluví svým rodným nebo naučeným jazykem. Takový způsob bezděčného „podřeknutí se“ známe například ze situací, kdy mluvčí zakleje rodným jazykem. Hypoteticky by tedy závěrečná věta mohla být přeložena libovolným jinojazyčným obsahem, protože by šlo jen o signál jazykové příslušnosti mluvčí ke specifickému jazykovému společenství. — Pointu lze interpretovat ještě třetím způsobem. Čtenář znalý ruštiny obdrží pět vět před koncem povídky signál, v jakém jazyce bude protagonistka komunikovat: „Vytrhla jsem z tvého bříška, Deníčku, jeden prázdný list – lísteček a písala a napisala“ (ibid.: 55) – dvě poslední slovesa jsou ruský. Závěrečná věta („Gdě vy, molodci, sokrovišče duši mojej, prelestnaja i krasivaja armija?“ – ibid.: 56) je transliterací ruské věty s významem „Kde jste, mládenci,³ poklade mé duše, přenádherná a krásná armádo?“ Ruská věta, stylově vyjadřující přehnanou líbeznost, úsilí vlichotit se adresátům promluvy, se dostává do kontrastu s předchozím klením vypravěčky, která vysněné boubelaté vojačky náhle nazve mrchami. Lichotky prozrazují lstivost holčičky a záměr přilákat vojáky za každou cenu. Příběh, dosud líčený jako vzpomínka, pak zpoždě a následně popis činnosti protagonistky se nyní stává promluvou v přítomném čase – deníkový zápis se stává aktuálním zvoláním. V této větě se hororová atmosféra zpřítomňuje. Z uvedených důvodů však nelze závěrečnou větu překládat bez znalosti jejího obsahu a nelze pro její překlad použít libovolný jazyk.

3 Těž s významy „šikulové, junáci, moji milí“.

Překladatelské makrostrategie

Překladatel povídky „Deníček“ stojí před úkolem rozhodnout se, na jak obecné úrovni zprostředkuje čtenáři literárněestetické poslání textu. Podle zásad funkcionalistického principu překladu je pro určení překladatelské makrostrategie rozhodující cíl překladu (*skopos*) stanovený zakázkou. Obecně formulujeme *skopos* jako tvorbu translátu literárněesteticky funkčního v cílové komunikační situaci v přijímající kultuře, tedy translátu adekvátně performativního (srov. Ďurišín 1976: 144n, Nord 1993, Kušmaul 2007, Fišer 2009: 181–185). Překladatel si musí jasně stanovit, jaké komunikační funkce a v jaké hierarchii má translát v cílové kultuře naplnit, má mít představu, s jakými očekáváními bude potenciální čtenář k translátu přistupovat, jaké může mít znalosti atd. Výběr konkrétní strategie vychází ze zodpovědného posouzení zakázky a z ní odvozené předpokládané funkce translátu v přijímající kultuře. Takové rozhodnutí je legitimní a je plně v kompetenci funkcionalisticky jednajícího překladatele. Předložíme zde tři základní makrostrategické modely translace Kratochvilova textu:

Makrostrategie A

První model translace povídky „Deníček“ je realizací třetí kognitivně-sémantické interpretace pointy. Podle makrostrategie A má translát obsahovat signály, které cílového příjemce upozorní na to, že se literární text odehrává na pozadí tzv. pražského jara 1968: protagonistka žije v Československu a píše zvací dopis Sovětské armádě, takže povídka má v cílovém prostředí vyvolat „poznání“, že tak nějak to ve skutečnosti mohlo být, že tady se osvětluje, kdo a jak okupanty pozval: nikoli protireformní komunisté, ale neznámá šílená osoba. — Studenti zkoušeli různé možnosti, jak v translátu signalizovat časové a místní příznaky Československa druhé poloviny 20. století. Překladatel může využít především kulturně specifických reálií – těch je ale ve výchozím textu velmi málo.⁴ Jednoznačnou identifikaci adresáta zvacího dopisu umožní translát, v němž bude poslední věta identifikovatelná jako věta v ruštině. Toho je možno docílit použitím azbuky nebo stylizovanou transliterací,

4 Toponyma a propria v textu zcela chybí. Vyjmenované potraviny, chléb, máslo, slanina, třešňový kompot a brambory, jsou ve středoevropské gastronomii tradiční, nikoli typicky české. Zmíněná policejní instituce odkazuje ke stejnojmenné československé Státní bezpečnosti, ovšem mnohý překlad tohoto sousloví sám o sobě ještě nenaznačuje, že šlo o represivní tajnou policii v Československu.

jež eventuálně imituje ruskou výslovnost v cílovém jazyce. V polském překladu například takto: „Gdie wy, mołodcy, sokrowiszcze duszy mojej, prelestnaja i krasiwaja armija?“ (Kinga P., 2010, rkp.). Jako variantu studenti navrhovali různé fonetické zápisy překladu, imitující promluvu v cílovém jazyce s ruským akcentem, v němčině například: „Sag doch, was ist mit ihnen geschehen, Tagebüchl? Warum kommen diese Wappler einfach nicht? Wuo sait irr, Genjossen, Schätze mainer Sähle, glänzend schjone rrrrote Arrrrmija?“ (Gernot H., 2009, rkp.), překladatel také nahradil význam „mládenci“ významem „soudruzi“ („Genjossen“).

Nedostatek československých reálií může překladatel v textu posílit přidáním entit, které bude cílový čtenář s to rozeznat jako prototypně české, stejným způsobem může posílit nedostatek sovětských entit: a) nejjednodušší je přidat k vybraným substantivům adjektivum „český“, respektive „ruský“ nebo „sovětský“, například v němčině „tschechische Staatssicherheit“ (česká státní bezpečnost); sovětský příznak posílila jedna překladatelka v poslední větě povídky přidáním názvu Rudé armády (rusky: „krasnaja“): „prelestnaja krasnaja armija“; obdobně „Crvena“ a „drugovi“ (= soudruzi) v chorvatském cvičném překladu: „Drugovi, gdje ste, utočište duše moje, prekrasna i predivna Crvena armijo?“ (Darko T., 2010, rkp.); b) dalším stupněm posilování československé příznakovosti reálií je přidávání proprií nebo toponym k postavám rodných příslušníků, které protagonistka lstivě zvala na návštěvu; lze vytvořit cílové formulace typu „napsala jsem milému strýčkovi Vašíkovi“, „Honzíkovi“ atd. nebo „napsala jsem jednomu milému strýčkovi do Prahy, event. do Bratislavy“ apod.: „Poslala sam pismo jednom dragom stricu u Prag“ (chorvatsky; *ibid.*); c) také sovětský příznak adresáta inkriminovaného dopisu se jednomu překladateli podařilo zřetelně posílit: „Ich hab aus deinem Baucherl, liebes Tagebüchl, ein leeres Blatt – ein Blattl herausgerissen, und chabe geschrieben und geschrieben, und schljussendlich chabe fertiggeschrieben *aine Brief an Väterchen Breschnjew*“ (Gernot H., 2009, rkp.; *zvýr. Z. F.*) – dopis je adresován „tatičku“ Brežněvovi. Sovětský příznak posílila překladatelka také názvem sovětských zbraní („katuše“ místo obrněných vozů) a v němčině užívaným sufixem pro náznak ruského původu entity *-skis*: „Straßen voll rollender Panzer und Katjuschas, besteckt mit pausbackigen Soldatskis“ (Magdalena A. R., 2010, rkp.). Zvláštní případy makrostrategie A tvoří překlady do ruštiny, běloruštiny, ukrajinštiny nebo do bulharštiny.⁵

5 Při překládání do bulharštiny, ukrajinštiny či běloruštiny mohou překladatelé použít ruskou větu v azbuce, tedy bez transliterace, neboť příbuznost jazyků a široce rozšířená zna-

Makrostrategie B

Překladatel, který se rozhodne přeložit povídku „Deníček“ jako metaforické poselství o proměně jedince v totalitním, nehumánním systému, použije poněkud jinou makrostrategii, již označíme jako makrostrategii B. Při volbě této makrostrategie překladatel neusiluje o to, aby translát zprostředkoval historické a kulturní československé aluze na události předcházející sovětské okupaci. Tanky, obrněné vozy a železniční koleje časově odkazují do 20. století, příběh se může odehrávat v blíže nespecifikované zemi s urbánní kulturou. Závěrečná věta translátu nemusí být v ruštině, musí ale zachovat sémantickou kontinuitu s výchozím textem. V duchu makrostrategie B překládali studenti výchozí text do cílového jazyka celý. I taková makrostrategie je legitimní.⁶

Makrostrategie C

Vycházíme z hypotézy, že téměř každý národ zažil v novodobé historii nějaký vojenský útok a že v jeho historické paměti existuje nějaký uzurpátor, agresor či okupant. Příběh povídky by tedy jako obecně platné literární poselství o modelové proměně jedince pod tlakem totalitního systému, který v reálné historii zažila přijímající kultura, mohl být přenesen do prostředí přijímající kultury překladu a chybějící české realie není třeba v translátu pracně doplňovat. Naopak lze adaptovat realie, které by se přijetí vzpíraly – např. „kousek slaniny“ byl ve cvičném francouzském překladu nahrazen „saucisson“, klobáska (Beatrice V., 2010, rkp.). Závěrečnou ruskou větu zvoucí okupanty pak nutno přeložit do jazyka někdejších agresorů – ve francouzském cvičném překladu byla použita němčina. Čtenář translátu zažívá

lost ruštiny umožňují srozumitelnost výpovědi. Jako příklad uvádíme ukrajinský překlad posledních dvou vět povídky: „Čomu ty svoloty ne idut? *Gdě vy, molodci, sokrovišče duši mojej, prelestnaja i krasivaja armija?*“ (Oksana Ch., 2010, rkp.). Překladatelky povídky do ruštiny v našem kurzu navrhly zachovat českou transliteraci latinkou, čímž měl být naznačen český původ zváčího dopisu. Jedna překladatelka přeložila ruskou větu „volně“ do češtiny a uvedla ji v překladu bez komentáře: „Kde jste, junáci, poklad mé duše, překrásná a pěkná Sovětská armáda?“ (Liubov Š., 2010, rkp.). Svou motivaci vysvětlila slovy: „Rozhodla jsem se přeložit tu větu do češtiny a trochu ji změnit. Když je to hádanka pro současného českého čtenáře, v cílovém textu také můžu nechat hádanku“ (ibid.).

- 6 Na základě interpretačních pokusů v překladatelských kurzech se domníváme, že makrostrategii B, tj. záměr překládat povídku jako metaforický obraz zrůdné totality, upřednostní překladatelé, kteří nezakládají zkušenost s totalitami 20. století na autopsii. Mladí překladatelé jsou o existenci totalitárních systémů v Evropě poučeni obecně, nenápadné historické aluze v textu nevnímají tedy dokumentaristicky, ale spíše alegoricky, jako součást literárněestetického poselství, resp. jako prostředek jeho výstavby.

obdobný literárněestetický účinek povídky, jako její aha-efekt pocítil čtenář výchozího textu, který dobové aluze vnímal jako odkaz na československé pražské jaro 1968. Francouzský čtenář si za závěrečnou německou větou představí jinou historickou událost v jiné době – obsazení Francie wehrmachtem v roce 1940. Je tak naplněn požadavek některých translatologů, že translát má v cílovém příjemci vyvolat obdobné (či stejné) pocity, jaké vyvolal originál v příjemci ve výchozí kultuře (srov. např. diskusi u Ďurišina 1976: 121–146). Je-li takto formulována zakázka – například přeložit povídku do souboru próz o válkách, okupacích a revolucích – je i tento postup oprávněný. Pro náš úkol zprostředkovat cílovému příjemci kulturně specifickou informaci literárněestetickými prostředky by takováto adaptace byla málo: působit na emoce je jen část poselství literárního díla.

Závěr

Po prozkoumání různých makrostrategických modelů a návrhů studentů v překladatelských kurzech docházíme k závěru, že i když bude „Deníček“ přeložen bez sociokulturních aluzí na pražské jaro 1968 a translát pozbude něco specifického z výchozí kultury, může i tímto způsobem text vstoupit do literární komunikace v širším evropském kontextu a úspěšně přispět k uměleckému zobrazení středoevropské totality druhé poloviny 20. století, respektive k zobrazení obecné zkušenosti s totalitarismem. Nejen překlad zachovávající dobové a místní československé ad. aluze (makrostrategie A), ale i překlad této povídky jako metaforického poselství o deformaci jedince v totalitním systému (makrostrategie B) zachovává potřebnou sumu literárněsemantických informací, aby se mohl podílet na úspěšné literární komunikaci v přijímající kultuře.

Studenti si v kurzech na textových variacích v různých jazycích uvědomují, že dějinné události různých společenství a národů vykazují podobné rysy a že zkušenosti s nimi jsou právě prostřednictvím literatury obecně srozumitelné. Metoda tvořivé, funkcionalisticky založené překladatelské práce je důležitým praktickým příspěvkem k pochopení, jak lze pomocí literatury komunikovat mezi kulturami. Zároveň jim práce na překládání exkluzivního textu umožňuje prohloubit poznání kultury výchozí.

Prameny

KRATOCHVIL, Jiří

1994 „Deníček“, in idem: *Má láska, Postmoderno* (Brno: Atlantis), s. 54–56

1997 „Znáte to“, in idem: *Slepecká cvičení* (Brno: Atlantis), s. 57–70

Literatura

ĎURIŠIN, Dionýz

1976 *O literárných vzťahoch* (Bratislava: Veda)

FIŠER, Zbyněk

2009 *Překlad jako kreativní proces. Teorie a praxe funkcionalistického překládání* (Brno: Host)

HAUCK, Raija

2008 „Zwei Übersetzungen einer Erzählung Jiří Kratochvils“, in Raija Hauck, Zbyněk Fišer (eds.): *Literatur und Übersetzung. Bohemistische Studien* (Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald), s. 143–154

KUßMAUL, Paul

2007 *Verstehen und Übersetzen. Ein Lehr- und Arbeitsbuch* (Tübingen: Gunter Narr Verlag)

NORD, Christiane

1993 *Einführung in das funktionale Übersetzen. Am Beispiel von Titeln und Überschriften* (Tübingen/Basel: A. Francke Verlag/UTB)

Adequate solution strategy for translating sociocultural specifics in a text: a paper on intercultural communication

The authors show in their article what translation strategies can be used to create a suitable and functional production of a postmodern literary text. Jiří Kratochvil's story *Deníček* (Diary, 1994) can be seen firstly as a metaphor for the dehumanisation of people in a totalitarian state and secondly as an apocryph of political events in Czechoslovakia that led to occupation in 1968. Cognitive-semantic methods of interpreting and the scopos theory are adopted for the didactic modelling of this translation. The authors describe three overall translation strategies and review them in terms of their adequacy for the appropriate transfer of socio-cultural specifics in this literary text in its entirety.

Keywords

literary translation, macrostrategies of translation, cultural competence of translator, didactics of translation